הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 436-421

כו

פרנסת תלמידי חכמים מכספי ציבור

מבוא

- א. רמב"ם: אברך המתפרנס ממלגה מחלל שם ה'
- . ב. שכר בטלה, שכר שכיר, עת לעשות לה' ומידת חסידות
 - ג. מלגות לימודים, משכורת מהקהילה

מבוא

על אדם להתפרנס בכוחות עצמו ולא להסתמך על אחרים, כאמור בירושלמי (ברכות ט, ב; סנהדרין יא, ה): "מכור עצמך לעבודה שהיא זרה לך, ואל תצטרך לבריות". חמור יותר בעיני הרמב"ם כשהעושים כן הם תלמידי חכמים שבשל היותם לומדי תורה מתפרנסים מהצדקה. הרמב"ם חזר על דבריו אלו במספר מקומות בכתביו, אך ראשונים, ובעקבותיהם אחרונים, חלקו על הרמב"ם ולא קיבלו את דבריו. יש שטענו שאמנם ברמת העיקרון הצדק עם הרמב"ם, אבל באופן מעשי אי אפשר לקבל את דבריו הלכה למעשה. הדיון בשאלה זו, מתמקד ביחסי תלמיד חכם-קהילה: הצורך לגדל תלמידי חכמים, דבר שצריך לעמול למענו במשך שנים רבות, מול התלות של לומדי תורה בהמון ובהרגלם להסתמך על אחרים.

א. רמב"ם: אברך המתפרנס ממלגה מחלל שם ה'

הרמב"ם שלל את האפשרות שפרנסתו של לומד תורה תתבסס על תמיכה כלכלית של העובדים המתפרנסים מיגיע כפיהם. לפיו, זו כוונת המשנה באבות פ"ד מ"ו:

רבי צדוק אומר: אל תעשם עטרה להתגדל בהם, ולא קרדום לחפור בהם. וכך היה הלל אומר: ודישתמש בתגא חלף. הא למדת כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם.²

^{.1.} בעניין זה ראה במאמר: "שלא יצטרך לבריות – מתמיכה למעגל העבודה".

^{.2} ראה עוד: כלה רבתי ד, ו; נדרים סב ע"א.

הרמב"ם האריך מאוד בפירושו למשנה שם, ביודעו שדבריו אינם מקובלים:

כבר רציתי לא לדבר בזה הציווי, לפי שהוא מבואר, וליודעִי גם כן שדברי בו לא יאותו לרוב הגדולים בתורה, ואולי לכולם. אבל אומר ולא אחוש, מבלי לשאת פנים למי שקדם ולא למי שנמצא.

להלן נביא את דברי הרמב"ם (מהד' הר"י שילת) בתוספת כותרות וחלוקה לסעיפים:

א. אין להתפרנס מלימוד תורה

דע, כי זה כבר אמר: "אל תעשה התורה קרדום לחפור בה", כלומר: אל תחשבה כלי לפרנסה, וביאר ואמר שכל מי שיהנה בזה העולם בכבוד תורה שהוא כורת נפשו מחיי העולם הבא.

ב. תלמידי חכמים תובעים מההמון לפרנסם בחינם

והעלימו בני אדם עיניהם מזו הלשון הגלויה, והשליכוה אחרי גוום, ונתלו בפשטי מאמרים שלא הבינום, אני אבארם. והטילו להם חוקים על היחידים ועל הקהילות, ועשו את המינויים התוריים לחוק מכסים, והביאו בני אדם לסבור שטות גמורה, שזה צריך ומחוייב, לעזור לחכמים ולתלמידים ולאנשים העוסקים בתורה ותורתן אומנותן.

ג. אין מקור בחז"ל לחובה לפרנס לומדי תורה ומנהיגות רבנית

וכל זה טעות, אין בתורה מה שיאמת אותו, ולא רגל שישען עליה בשום פנים. לפי שאנו אם נעיין בתולדות החכמים, זכרם לברכה, לא נמצא אצלם לא הטלת חובות על בני אדם, ולא קיבוץ ממון לישיבות המרוממות הנכבדות, ולא לראשי גלויות ולא לדיינין ולא למרבצי תורה ולא לאחד מן הממונים ולא לשאר האנשים. אלא נמצא קהילותיהם כולן יש בהם עני בתכלית ועשיר רב הממון בתכלית, וחלילה לה' שאומר שהם לא היו גומלי חסד ונותני צדקה, אלא זה העני אילו פשט ידו לקחת היו ממלאים ביתו זהב ומרגליות, אבל הוא לא היה עושה כן, אלא מסתפק במלאכה שיתפרנס ממנה, בין ברווח בין בדוחק, ובז למה שבידי בני אדם, הואיל והתורה מנעתו מזה.

ד. הלל, חנינא בן דוסא וקרנא התפרנסו מיגיע כפיהם

וכבר ידעת כי הלל הזקן היה חוטב, והיה חוטב עצים ולומד לפני שמעיה ואבטליון והוא בתכלית העניות (יומא לה ע"ב), ומעלתו עד כי תלמידיו הם אשר הושוו למשה ויהושע, וקטן תלמידיו רבן יוחנן בן זכאי (סוכה כח ע"א). ולא יסופק לבר דעת שאילו היה מסכים לקבל מבני דורו, לא היו מניחים אותו לחטוב עצים. וחנינה בן דוסא, אשר קול קורא עליו: "כל העולם כולו אינו ניזון אלא בשביל חנניה בני וחנניה בני דיו קב חרובין מערב שבת לערב שבת" (ברכות יז ע"ב), ולא ביקש מבני אדם. וקרנא, דיין בכל ארץ ישראל, והוא היה משקה שדות, וכשהיו באים בעלי הדין, היה אומר: או שתתנו לי מי שישקה במקומי כשאני מתעסק עמכם, או שתתנו לי שעור מה שאבטל מעבודתי, ואדון לכם (כתובות קה ע"א; סנהדרין יז ע"ב).

ה. התנאים הללו לא התפרנסו מאחרים כי ראו בזה חילול השם

ולא היו ישראל בני דורם של אלו, וזולתם, לא אכזרים ולא שאינם גומלי חסדים, ולא מצאנו חכם מן החכמים שהיה מצבם דחוק שיגנה אנשי דורו שאינם מרחיבים לו, חלילה לה'. אלא הם בעצמם היו חסידים, מאמינים באמת לעצמה, מאמינים בה' ובתורת משה, אשר בה הזכיה בעולם הבא, ולא יתירו לעצמם זה, ויסברו שהוא חלול השם אצל ההמון, לפי שהם יחשבו התורה למלאכה מן המלאכות אשר מתפרנסים בהן, ותתבזה אצלם, ויהיה עושה זה "דבר ה' בזה" (במדבר טו, לא).

ו. רק מי שלא יכול לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמו התפרנס מהצדקה

ואמנם טעות אלו המתגברים כנגד האמת והלשונות המפורשים, בלקיחת ממון בני אדם ברצונם או על כורחם. הן המעשיות אשר ימצאו בתלמוד באנשים בעלי מומים בגופותיהם, או זקנים באו בימים עד שלא יוכלו לעשות מלאכה, שאין תחבולה להם אלא לקחת, ואם לא – מה יעשו, הימותו? זה לא ציוותו התורה. ואתה תמצא המעשה אשר הביאו בו ראיה (בבא מציעא פד ע"ב) באומרו: "היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה" (משלי טו, לא) – בבעל מום, לא יוכל לעשות מלאכה. אבל עם היכולת, לא המציאה התורה בזה דרך.

ז. רב יוסף התפרנס מיגיע כפיו

רב יוסף, עליו השלום, היה נושא עצים, ואומר: "גדולה מלאכה שמחממת את בעליה" (גיטין סז ע"ב). רצונו לומר, שבעת יגיעת אבריו – יכובד משכבם – במשא העץ הכבד, היה מתחמם גופו בלא ספק, והיה משבח זה ושמח בו, והיה לבו טוב במתנת בחלקו, בגלל מה שהיה אצלו ממעלת ההסתפקות.

ח. תלמיד חכם יכול להתארח אצל אחר אך לא להתפרנס ממנו

וכבר שמעתים, הנְפתים, נתלים באומרם: "הרוצה להנות יהנה כאלישע, ושלא להנות אל יהנה כשמואל הרמתי" (ברכות י ע"ב). וזה אינו דומה לזה כלל, ואמנם זה אצלי סילוף ממי שמביא ראיה ממנו, הואיל והוא מבואר ואין בו מקום לטעות. כי אלישע לא היה מקבל ממון מבני אדם, כל שכן שלא היה מטיל עליהם ומחייבם בחוקים, חלילה לה' מזה, ואמנם היה מקבל הכיבוד בלבד, כגון שיארחו איש אחד, והוא בדרך, נוסע, ויָלון אצלו ויאכל אצלו בלילה ההוא או ביום, וילך לעסקיו. ושמואל לא היה נכנס בבית איש, ולא אוכל ממזונו. ובכגון זה אמרו החכמים, שתלמיד חכמים, אם רצה להדמות לזה, עד שלא יכנס אצל איש – יש לו לעשות כן, וכמו כן אם רצה להתארח אצל איש בהכרח נסיעה או כיוצא בה – יש לו לעשות כן. לפי שכבר סעודותיו בכל מקום [סוף מחריב את ביתו... ומחלל שם שמים]" סעודותיו בכל מקום [סוף מחריב את ביתו... ומחלל שם שמים]" (פסחים מט ע"א), ואמרו: "כל סעודה שאינה שלמצוה אסור לתלמיד חכמים להנות ממנה" (שם).

ט. ר' טרפון הצטער על שהשתמש בכתרה של תורה

ולמה אאריך בזה הענין, אני אזכור המעשה אשר התבאר בתלמוד, והמתעקש יעשה כרצונו: היה איש שהיה לו כרם, והיו באים בו גנבים, וכל אשר היה פוקדו בכל יום, היה מוצא ענביו מתמעטים וחסרים, ולא היה לו ספק שאיש מן הגנבים שמהו מטרה. והיה מצטער מזה תמיד כל ימי הענבים, עד שבצר ממנו מה שבצר, ושטחו עד אשר יבש, ואסף הצמוקים. ומדרך בני אדם, שכאשר יאספו הפירות המיובשים, יפלו גרגרים מן התאנים והצמוקים, ומותר לאוכלם, מפני שהם הפקר, וכבר הניחום בעליהם למיעוטם. ובא ר' טרפון במקרה יום אחד לזה הכרם, וישב, והיה מלקט מן הצמוקים הנופלים ואוכלם. ובא בעל

הכרם, וחשב שזה הוא אשר היה גונב ממנו כל השנה, ולא היה מכירו, אבל שמע שמו. ומיהר אליו ותפשו, והתגבר עליו, ושמהו בשק, ורץ עמו על גבו להשליכו בנהר. וכאשר ראה ר' טרפון עצמו אובד, צעק: "אוי לו לטרפון שזה הורגו". וכאשר שמע זה בעל הכרם, הניחו וברח, ליודעו כי חטא חטא גדול. והיה ר' טרפון בשארית ימיו מאותו היום דואב ומיליל על מה שארע לו, בהצילו נפשו בכבוד התורה, והוא היה בעל ממון והיה יכול לומר לו: הניחני, ואני אשלם לך כך וכך דינרים, וישלם לו, ולא יודיעהו שהוא טרפון, ויציל נפשו בממונו, לא בתורה. אמרו: "כל ימיו שלאותו צדיק היה מצטער על דבר זה ואומר: אוי לי שנשתמשתי בכתרה שלתורה, שכל המשתמש בכתרה שלתורה נעקר מן העולם" (נדרים סב ע"א). ואמרו בזה: "משום דר' טרפון עשיר גדול הוה, והוה ליה לפיוסיה בדמים" (שם).

י. תלמיד של רבי לא רצה להשתמש בכתרה של תורה

ופתח רבנו הקדוש, עליו השלום, אוצרות חיטה בשנת רעבון, ואמר: כל מי שרוצה לקחת פרנסתו יבוא ויקח פרנסתו, ובתנאי שיהיה תלמיד חכמים. ובא ר' יונתן בן עמרם ועמד לפניו, והוא אינו מכירו, ואמר לו: פרנסני, ואמר לו: באיזו גדר אתה מבחינת הלימוד? ואמר לו: פרנסני ככלב וכעורב, רצונו לומר: אפילו אין לי חכמה, וכמו שיפרנס ה' חיה טמאה ועוף טמא פרנסני, שאין עם הארץ פחות מהם. ונתן לו. שוב התחרט אחר כך על שפיתהו בדבריו, ואמר: "אוי לי שנהנה עם הארץ מנכסי". ואמרו לו אותם אשר הודיעם מה שארע: אולי יונתן בן עמרם תלמידך הוא, אשר אינו רוצה להנות בכבוד תורה, כל שאפשר לו זה, ואפילו בתחבולה? וחקר ומצא הדבר כן (בבא בתרא ח ע"א). ושני אלה המעשים ישתיקו כל חולק בזה הענין.

יא. פרנסת תלמיד חכם תהיה על ידי שאחרים יסחרו בממונו ושסחורתו תועדף

ואמנם הדבר אשר התירתו התורה לתלמידי חכמים הוא, שיתנו ממון לאדם, יעשה להם סחורה בו בבחירתו, אם ירצה – ועושה זה יש לו שכר על כך, וזה הוא מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים – ושתמכר סחורתם תחילה למה שיימכר, ותתפס להם ראשית השוק דוקא (בבא מציעא סה ע"א). אלו חוקים שקבע ה' להם, כמו שקבע המתנות לכהן והמעשרות ללוי, לפי מה שבאה בו הקבלה. כי שתי הפעולות האלה

יש שיעשו אותן הסוחרים קצתם עם קצתם על דרך הכבוד, ואפילו לא היתה שם חכמה, ולכל הפחות יהיה תלמיד חכמים כמו עם ארץ מכובד.

יב. יש לפטור תלמיד חכם ממסים

וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן, מן המסים, והאכסניות, ומסי הנפש, והם אשר יקראו 'כסף גולגלתא', יפרעום בעבורם הקהל, ובנין החומות וכיוצא בהן. ואפילו היה תלמיד החכמים בעל ממון רב לא יחוייב בדבר מזה (בבא בתרא ח ע"א). וכבר הורה בזה רבנא יוסף הלוי זצ"ל לאיש באנדלוס, שהיו לו גנות וכרמים שהיה מחויב עבורם אלף דינרים, והורה לפוטרו מהמס להיותו תלמיד חכמים, אף על פי שהיה משלם המס ההוא אפילו העני שביהודים. וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל, כמו שביארנו במקומו (שקלים פ"א מ"ד), ומה שדומה לזה.3

בהל' תלמוד תורה ג, י פסק כל זאת להלכה:

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה – הרי זה חלל את השם ובזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים: כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם, ועוד צוו ואמרו: אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן, ועוד צוו ואמרו: אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון, וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות.

במקום נוסף ביד החזקה, הרמב"ם חזר והדגיש שאל לו לתלמיד חכמים להתפרנס מאחרים. כך כתב בהל' מתנות עניים י, יח:

לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור, וכן צוו חכמים ואמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. ואפילו היה חכם ומכובד והעני, יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות, מוטב לפשוט עור בהמות נבלות

3. הרמב"ם חזר בקצרה על דבריו אלה בשני מקומות נוספים בפירושו למשנה: סנהדרין פ"י מ"א; נדרים פ"ד מ"ג. כך יעץ הרמב"ם גם לתלמידו, ר' יוסף בן יהודה, אגרות הרמב"ם (מהד' הר"י שילת), עמ' שיא. ולא יאמר לעם חכם גדול אני כהן אני פרנסוני, ובכך צוו חכמים. גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושי הברזל והפחמים, ולא שאלו מן הצבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם.

ההוראה היא לכל אדם שלא יתפרנס מהצדקה אלא מיגיע כפיו, אך הרמב"ם מדגיש שלתלמיד חכם אסור לנצל את מעמדו וגם עליו להתפרנס מעבודתו ולא להצטרך לבריות.

אמנם ממקום אחד ברמב"ם ניתן להבין שאישים המייחדים עצמם לעבודת ה' בלבד ואינם עוסקים בשום דבר אחר מלבד זה, יכולים לקבל תמיכה מהציבור, כדוגמת שבט לוי שהתפרנסו ממתנות כהונה. כך כתב הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל יג, יג:

ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלקים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעוה"ז דבר המספיק לו⁵ כמו שזכה לכהנים ללוים, הרי דוד עליו השלום אומר: "ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי" (תהילים טז, ה).

אך הרדב"ז שם מסביר את דברי הרמב"ם:

- 4. בהל' דעות ה, יא מציין הרמב"ם, שיש לאדם לקבוע לעצמו מלאכה שיתפרנס ממנה, ורק אחר כך ישא אשה, ולא להפך, כדי שלא יתפרנס מהצדקה.
- 5. בברכת שמואל, קידושין סי' כז, מביא בשם רבו הרב חיים מבריסק, שמקור דברי הרמב"ם כאן הוא הכרעה במחלוקת בגמרא בברכות לה ע"ב, העוסקת ביישוב סתירה בין שני הפסוקים: "ואספת דגנך תירושך ויצהרך" (דברים יא, יד), "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח). ר' ישמעאל טוען: "הנהג בהן מידת דרך ארץ" יחד עם עיסוק בתורה עסוק במלאכה. ואילו ר' שמעון בן יוחאי סובר: "בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים... ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך'; ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן". לפי רשב"י המעלה הגדולה ביותר היא שישראל יעסקו בתורה ומלאכתם תיעשה על ידי אחרים. דברי הרמב"ם: "שיזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו" על ידי אחרים, הם הכרעה כדברי רשב"י.

שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו ולא שישליך עצמו על הציבור. ועין במה שכתב בפירוש משנת ולא קרדום לחפור בו (אבות ד).

על אדם זה להאמין שהקב"ה יסייע בידו לפרנסתו, אך אין כוונת הרמב"ם שאדם שבחר בדרך חיים זו, יפיל עצמו על הציבור. לא רק זאת, הלכה זו מסיימת את הלכות שמיטה ויובל וספר זרעים, ומקובל שהלכות בהן מסיים הרמב"ם את ספריו הן דברי אגדה ומוסר ולא דברי הלכה. מלבד זאת, העמדת תלמיד חכמים כשווה ערך לבן שבט לוי, משמעותה היא שלא יהיה לתלמידי חכמים חלק ונחלה בארץ (דירה או קרקע הרשומה על שמם ב"טאבו"), אלא כמו שבט לוי שה' חלקו, אך לא מצאנו צו בתורה או בדברי חכמים שאסור שיהיה לתלמידי חכמים חלק ונחלה בארץ. נראה שהשוואת הרמב"ם בין שבט לוי לתלמידי חכמים בהקשר זה, היא במובן הרעיוני, ולא במובן המעשי.

- 6. גם בספר מעשה רוקח כותב שמדובר במצב בו יש לאדם זה במה להתפרנס. החפץ חיים בביאור הלכה, סי' קנו, כותב שיחידים יכולים שיהיה עסקם כל היום בלימוד תורה, "והקב"ה בודאי ימציא להם פרנסתם, וכעין זה כתב הרמב"ם פי"ג מהלכות שמיטין ויובלות ולא שבט לוי בלבד וכו' עי"ש, ובפרט אם כבר נמצאו אנשים שרוצים להספיק לו צרכיו כדי שיעסוק בתורה". ראה גם בביאור הלכה בסי' רלא. הרב משולם ראטה, שו"ת קול מבשר, חלק א, סי' יז, מביא את דברי הרמב"ם הללו, ומסיק: "הרי דמי שתורתו אומנתו ויושב להורות לרבים ואינו עוסק בשום מלאכה צריך לקבל פרנסתו משל צבור כמו מעשרות ומתנות כהונה שזכתה התורה לכהנים וללוים". דברים דומים כותב הרב שלמה הכהן מוילנא, שו"ת בניין שלמה, או"ח סי' לג.
- 7. הרב צבי יהודה הכהן קוק, לנתיבות ישראל, א, עמ' 121. ראה עוד: הרב יצחק שילת, פירוש הרמב"ם לאבות, עמ' עב.
- 8. יש שרצו ללמוד מההלכה שלפני זאת שלומדי תורה פטורים משירות צבאי, שהרי כתב שם הרמב"ם (הל' יב): "ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר: 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י), לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם שנאמר: 'ברך ה' חילו' (שם יא), והוא ברוך הוא זוכה להם שנאמר: 'אני חלקך ונחלתך' (במדבר יח, כ)". ומיד לאחר הדברים הללו כותב הרמב"ם: "ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מבאי עולם...". אך המְעיין היטב בהלכה זו העוסקת בכל באי העולם, יראה שאין הרמב"ם כותב שהם פטורים מלערוך מלחמות. ומכל מקום המעוניין לפטור עצמו משירות צבאי בשל דברי הרמב"ם הללו, עליו לקבל על עצמו את כל האמור ברמב"ם ללא נחלה וללא מלגה. הראי"ה קוק (בכת"י, מופיע אצל הרב מ"צ נריה, צו בקו, עמ' 35) פירש את הרמב"ם כך: "ונראה שאע"פ שאין שבט לוי 'עורכין מלחמה' היינו לעשות מלחמה פרטית, כמו שאפשר שיזדמן ששבט אחד עושה מלחמה בשביל ההתנחלות שלו שימצא לו בזה. אבל כשכל ישראל יוצאין למלחמה, מחוייבים גם הם לצאת. ומלחמה של כלל ישראל זאת היא גם כן עבודת ה', הוא שייך לה יותר משאר כל העם". ראה עוד:

הרמב"ם מציג את לומד התורה באופן הבא: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה" (הל' תלמוד תורה שם). כנגד מה טוען הרמב"ם, כנגד אי עיסוקם של אותם אנשים במלאכה או כנגד העובדה שהם מתפרנסים מהצדקה? כיצד יתייחס הרמב"ם למי שאינו עושה מלאכה אך גם אינו מתפרנס מהצדקה, מאחר שהוא עשיר ופרנסתו מובטחת לו? במספר מקומות בכתביו מזכיר הרמב"ם בצורה חיובית אדם שעיסוקו בתורה בלבד, "ועל כן נראה שהרמב"ם אינו בא ללמדנו כאן על הערך העצמי של עשיית מלאכה אלא לשלול את האפשרות שאדם יתפרנס מהצדקה, ודבריו נוסחו מתוך הנחה שאדם שאיננו עובד יאלץ להתפרנס מאחרים.

הרמב"ם בפירושו לאבות פ"ד מ"ו, כתב שלדעתו רוב חכמי התורה לא יסכימו אתו, אך מסתבר שבכל זאת מיעוט קטן מבין הפוסקים סבר כמותו. ייתכן שהרמב"ם קיבל מסורת זו מהגאונים. כך כותב הרב סעדיה גאון, ספר הנבחר באמונות ובדעות, מאמר י, פרק יא:

מתלמידי החכמים מי שאמר, כי אין ראוי לאדם להתעסק בעולם הזה בדבר חוץ מן בקשת החכמה... ומצאתי כל מה שאמרו אמת, אבל מקום הטעות בו, הוא מה שאמרו שלא יתעסקו בדבר זולתה. ואם לא יתעסקו עמה במזון ובמחסה ובמסתור תבטל, כי אין עמידה זולתם. ואם ישליך את עצמו בצרכיו אלה על אנשים אחרים, היה נבזה ואין סומכין עליו ולא מקבלים דבריו, וכמו שנאמר: "וחכמת המסכן בזויה" (קהלת ט, טז), ודבריו אינם נשמעים.

הטור ביו"ד סי' רמו, הביא את דברי הרמב"ם בהל' תלמוד תורה ג, י ככתבם וכלשונם.

גם בין האחרונים יש המצדדים בשיטת הרמב"ם. כך למשל כותב המהר"ל בפירושו למסכת אבות, דרך חיים, פ"א מ"י:

- הרב דוד הכהן, "הנזיר", מגילת מלחמה ושלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' כז-כח; הרב יהודה גרשוני, "על הגבורות ועל המלחמות גיוס כהנים ולוים למלחמה", תחומין ד (תשמ"ג), עמ' 62-63; הרב יעקב אריאל, "רב צבאי במלחמה", שו"ת באהלה של תורה, חלק ב, עמ' 172-176; הרב יהושע וייצן, "ולא זוכין לעצמן בכח גופן בענין שבט לוי ושרות צבאי", שיר למעלות, ב (אייר תש"ס), עמ' 67-73.
- 9. משנה תורה הל' תלמוד תורה א, יא; ג, ד; ג, ט; הל' תפילה ו, ח; הל' גזלה ואבדה ו, יא; פיהמ"ש מגילה פ"א מ"ג; סנהדרין פ"ג מ"ג.
- 10. הרב יוסף קאפח במהדורתו שם, מפנה לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה באבות פ"ד מ"ו, ובהל' תלמוד תורה ג, י.

והדבר שהוא כבוד התורה והוא כבוד המקום והוא גורם לאהוב השי"ת כאשר אין תלמיד חכם צריך לבני אדם... ודבר זה גרם בעונותינו ביטול כבוד התורה, שאם לא היו הלומדים מתפרנסים מהם היתה התורה מתעלה מעלה, וגם היו מוכיחים את הציבור כי אשמת הציבור בראשם, ולא היו נושאים פנים, אך עתה כיון שצריכים להם, כל רב קנה אדון לעצמו.

העובדה שתלמיד חכם איננו תלוי בציבור מאפשרת לו להתנהל עם בני הקהילה כראוי ולהוכיחם כשהדבר נצרך. אם הוא מתפרנס מהציבור הוא הופך להיות תלוי בו. המהר"ל רואה בזה ביטול כבוד התורה, ופוסקים אחרים משתמשים בביטוי של הרמב"ם: חילול השם, ובזיון התורה.¹¹

ב. שכר בטלה, שכר שכיר, עת לעשות לה' ומידת חסידות

הרמב"ם טען שאין לתלמידי חכמים להתפרנס מהצדקה, מאחר שיש בדבר חילול השם וביזוי התורה, וכן מהטעם שאין ליהנות מדברי תורה. רבים מהפוסקים והמפרשים חלקו על דברי הרמב"ם הללו, והשיבו לטיעוניו, וכן הציגו עמדה אחרת באשר למשמעות קבלת התמיכה הכספית. יש שסברו שאמנם הרמב"ם צודק עקרונית, וזו אכן כוונת המשנה באבות שם, אך כיום בשל מיעוט לומדי התורה, והקשיים ללמוד ללא הבטחת הכנסה קבועה – מלגה, יש להתיר לתלמידי חכמים לקבל תמיכות שמקורן בתרומות פרטיות ובתקציבים של רשויות שלטוניות. מבין החולקים על הרמב"ם יש לציין במיוחד כמה מגדולי החכמים שהאריכו להשיב על דברי הרמב"ם: הרב שמעון בן צמח (שו"ת התשב"ץ, חלק א, סי' קמב-קמז); הרב יצחק אברבנאל (אבות פ"ד מ"ה); הרב יוסף קארו (כסף משנה על הרמב"ם הל' תלמוד תורה ג, י; שו"ת אבקת רוכל סי' ב). להלן התייחסויותיהם של חכמים אלה לטענותיו של הרמב"ם:

1. יש בזה חילול השם וביזוי התורה

11. להלן אחרונים הסוברים כרמב"ם, שאין לתלמידי חכמים להתפרנס מהצדקה בשל חילול השם שבדבר: קרן אורה לנדרים סב ע"א; הר"מ קארגור, שו"ת גידולי טהרה, סי' ז; הרב אברהם חיים אדאדי, שו"ת ויקרא אברהם, יו"ד סי' ד; החיד"א, שיורי ברכה, יו"ד סי' רנו. בספר סערת אליהו, עמ' 42, מסופר על הרב חיים מוולז'ין שלא רצה לקבל שכר על הוראותיו, ויצאו כנגדו, עד שלבסוף נאלץ לעזוב את הרבנות בשל כך.

ייתכן שבעבר תלמיד חכמים שלא עבד, היה בזה חילול השם ובזיון. אך כיום המצב השתנה, ומי שעוסק במלאכה הוא המתבזה בעיני הבריות. כך למשל כתב הרשב"ץ (שם סי' קמב):

חובה על כל ישראל לפרנס דרך כבוד לחכמיהם ולדייניהם שתורתם אומנותם, כדי שלא יצטרכו להתבטל ממלאכת שמים בשביל מלאכתם, וכדי שלא יזדלזלו בפני עמי הארץ מפני עניים, ושינהגו בהם כבוד.

ובתשובה אחרת הוא הרחיב עוד (שם סי' קמח):

ואפשר לומר שהחכמים הממונים פרנסים על הצבור, אפילו אפשר להם לעשות מלאכה, אין להם לעסוק במלאכה בדורות הללו שנתמעטו בני עלייה, ואותם מועטים אם יעסקו במלאכה בפני ע"ה יזדלזלו בפניהם.¹²

2. אין ליהנות מכתרה של תורה

יש להבחין בין מי שמגמת לימודו היא כדי שיכבדו אותו וכדי שיוכל להתפרנס מאחרים בשל תורתו, לבין מי שכבר למד וכעת אין לו יכולת להתפרנס. כך כתב הרב יוסף קארו, כסף משנה הל' תלמוד תורה ג, י:

וכנגד כוונת הרוחת הממון אמר: ודאשתמש בתגא חלף, וכאן נכללות כל הנאות דברי תורה. והני מילי המכוין בהתחלת למודו לכוונות האלה או שאפשר לו להתפרנס בלא שיטול שכר תלמודו, אבל אם למד לשם שמים ואח"כ אי אפשר לו להתפרנס אם לא יטול שכר, מותר.¹³

מלבד התשובות לטיעוני הרמב"ם, הצביעו החולקים עליו גם על התבוננות שונה במהות קבלת התמיכה מהציבור. כך כתב הרב יצחק אברבנאל (שם): "שאר החכמים מהאחרונים התירו בזה הרצועה מפני צורך הזמן, ונתנו על זה שלוש בחינות". נוסיפו לטיעונים הקודמים:

- 3. תמיכה לתלמיד חכם כשאין לו במה להתפרנס, כשכר בטלתו, או כשכר שכיר
- 12. דברים דומים כתב גם הר"י אברבנאל אבות פ"ד מ"ה. וכך מנמקים הרמ"א שולחן ערוך יו"ד סי' רמו, כא והש"ך שם ס"ק כ את פסיקתם שיש לקהל לספק את צרכי הרב.
- 13. דברים דומים כתבו: האברבנאל, התשב"ץ (שם), וכן הרב יואל סירקיש, שו"ת הב"ח הישנות סי' נב.

הרשב"ץ (שם סי' קמה), כותב שבגמרא בכתובות קה ע"ב מסופר שגוזרי גזרות בירושלים היו לוקחים שכרם מתרומת הלשכה. לדברי התוספות שם (ד"ה גוזרי):

הכא לאו בתורת שכר היו נוטלין. אלא הכא כל שעה היו יושבין בדין ולא היו עוסקין בשום מלאכה, ולא היה להם במה להתפרנס, והיה מוטל על הצבור לפרנסן.

דברים דומים כותב התוספות בבכורות כט ע"א (ד"ה מה), ומציין את הנלמד משם לזמנו:

ואין לתמוה על דייני גזירות שבירושלים שהיו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה, דבלאו טעמא דאגר בטלה דמוכח שרי, התם כיון דכל עסקם היה על זה ולא היו עוסקין בשום מלאכה, שעל כרחם צריכין להתפרנס. ומה שנוהגין עכשיו ללמוד תורה בשכר אם אין לו במה להתפרנס שרי. ואפילו יש לו, אם הוא שכר בטילה דמוכח, שמניח כל עסקיו ומשא ומתן שלו, מסתברא דחשיב מוכח.

שני היתרים המאפשרים לתלמיד חכמים ליטול שכר או מענק. אם אין הוא עוסק במלאכה אלא רק במה שקשור להרבצת תורה ולפסיקת הלכות, אזי מוטל על הציבור לפרנסו. אם יש לו מלאכה אך הוא צריך להפסיק את מלאכתו כדי לעסוק בפסיקת הלכה, אזי יש לראות את התשלום שהוא מקבל כשכר בטלה, וכמו קרנא שהיה משקה שדות, וכשהיו באים בעלי הדין, היה אומר: או שתתנו לי מי שישקה במקומי כשאני מתעסק עמכם, או שתתנו לי שיעור מה שאבטל מעבודתי, ואדון לכם, וכפי שציין הרמב"ם עצמו בדבריו לעיל.

אכן הרמב"ם בהל' שקלים ד, ז כותב:

מגיהי ספרים שבירושלים נוטלין שכרן מתרומת הלשכה, דיינין שדנין את הגזלנין בירושלים נוטלין שכרן מתרומת הלשכה.

ומכאן, שאף הרמב"ם מסכים שיש לשלם לתלמיד חכמים שכר בטלה. ואולי יש ללמוד מכאן, שאף הרמב"ם יסכים שאם שכרו של התלמיד חכם בא מקופת הציבור ומרצונו, וכמו תרומת הלשכה, אזי הוא רשאי לקחת. הרמב"ם שלל את האפשרות שתלמיד חכם יקבץ כסף מן הקהל בטיעון שעל הציבור לפרנס אותו.14

^{.14} ערוך השולחן, יו"ד סי' רמו, סעיפים לח-מב.

הרב יצחק אברבנאל (אבות פ"ד מ"ה) סובר שתלמידי חכמים יכולים ליטול שכר גם "על השתדלותם בעצותם הנכונות ובעניניהם ההמוניים, הן מהכלל הן מהפרט מהיחידים, וכאילו תלמיד חכם נוטל על כך שכר שכיר".

4. משום: "עת לעשות לה"

עד עתה הצבענו על הטיעונים כנגד דברי הרמב"ם, אך אותם טוענים נגדו מודים בדבריהם כי ייתכן שהוראת המשנה: "אל תעש את התורה קרדום לחפור בה", היא כדבריו, אך מחמת הקושי והמצוקה, ובשל הרצון לגדל תלמידי חכמים, יש להתיר ללומדי תורה ליטול שכר. כך כתב הרב יוסף קארו בכסף משנה (שם):

ראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבינו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הצבור, וגם כי נודה שהלכה כדברי רבינו בפירוש המשנה, אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום: "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהילים קיט, קכו), שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה, לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי והיתה התורה משתכחת ח"ו. ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק ויגדיל תורה ויאדיר.

אכן, בבית יוסף יו"ד סי' רמו, חזר בקצרה על דבריו, וסיים:

מכל מקום מי שאפשר לו להתפרנס ממעשה ידיו ולעסוק בתורה – ודאי מדת חסידות היא ומתת אלהים היא, אבל אין זו מדת כל אדם שאי אפשר לכל אדם לעסוק בתורה ולהחכים בה ולהתפרנס ממעשה ידיו.

דהיינו פרשנות המשנה של הרמב"ם היא נכונה, אך בפועל לא כל אדם זוכה לזה.¹⁶ אף פוסקים נוספים מציינים שפרנסת תלמיד חכמים מצדקה היא בניגוד

^{15.} דברים דומים כותבים: הרב יוסף קארו, כסף משנה הל' תלמוד תורה ג, י; הרב שמואל אבוהב, שו"ת דבר שמואל, סי' קלח (הובאו דבריו בביאור הלכה סי' רלא).

^{16.} כאמור, הרב יוסף קארו עסק בעניין זה גם בשו"ת אבקת רוכל סי' ב. הוא לא התייחס לשאלה זו בשולחן ערוך, ונראה שעל כגון זה כתב החיד"א בשו"ת יוסף אומץ, סי' כט, שהמחבר לא פסק הלכות מסוימות בשולחן ערוך על אף שעסק בהן בבית יוסף, מחמת אחת משלוש סיבות: א. הדין במציאות הוא רחוק. ב. הדין פשוט. ג. יש ללומדו מדין אחר שפסק בשו"ע. נראה שכאן, יש לקבל את הנימוק השני, שהדברים פשוטים, כאמור גם בשו"ת אבקת רוכל שם. ראה: הרב פנחס הכהן וילמן, "מתן ההספקות לתלמידי חכמים", המעין, כו/ד (ניסן תשמ"ו), עמ' 26-32, הדן בשיטת הרב יוסף קארו בעניין זה.

למשנה, אך "עת לעשות לה'".¹⁷ וכך סיכם בחריפות רבה הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חלק יו"ד ב, סי' קטז:

דין ברור ופשוט שנתקבל בכל הדורות אם מדינא [=שכר בטלה דמוכח], אם מתקנה ד"עת לעשות לה' הפרו תורתך", שמותר לעסוק בתורה ולהתפרנס מקבלת פרס או ממה שהוא מלמד תורה לאחרים או שהוא רב ומורה הוראה, ואין להמנע מזה אפילו ממדת חסידות. ואני אומר כי אלו המתחסדים מצד שיטת הרמב"ם הוא בעצת היצה"ר כדי שיפסיק מללמוד ויעסוק במלאכה ובמסחר וכדומה, עד שלבסוף הם שוכחים אף המקצת שכבר למדו ואינו מניחם אף לקבוע זמן קצר לת"ת, כי אם הראשונים כמלאכים אמרו שא"א לעסוק בתורה ולהחכים בה כשיעשה מלאכה להתפרנס ממעשה ידיו, כ"ש בדורנו דור יתמא דיתמי וגם אין לנו הנשים צדקניות שירצו לסבול עוני ודחקות כבדורותם, שודאי א"א לשום אדם להתגאות ולומר שהוא יכול לעשות מלאכה ולהחכים בתורה. לכן לא יעלה על מחשבתך עצת היצר הרע שיש בקבלת פרס דלומדים בכוללים ופרס דרבנים ומלמדים וראשי ישיבה איזה חטא וחסרון מדת חסידות, שהוא רק להסית לפרוש מן התורה. ומי יתן והיו נמצאים אנשים מתנדבים לפרנס הרבה ת"ח, היו מתרבים בני תורה גדולי ישראל ובעלי הוראה כרצון השי"ת שאין לו בעולמו אלא ד' אמות של הלכה.

עם זאת שהגר"מ פיינשטיין, מעריך את רצונם של אותם שאינם מעוניינים להתפרנס מתמיכה כעצת היצר, בכל זאת ישנם פוסקים רבים, שאף שהתנגדו לדברי הרמב"ם הסכימו שמי שאינו מתפרנס מהצדקה נוהג מידת חסידות. כך כותב המאירי בנדרים סב ע"א:

כל תלמיד חכם, כל שאפשר לו למעט שלא יהנה בכבוד התורה, יעשה, שלא יהיו דברי תורה אצלו קרדום ועטרה.

התשב"ץ (שם סי' קמז, ובפירושו לאבות פ"ד מ"ה) תלה את הדבר בהתייחסות השונה של הדורות:

^{17.} שו"ת התשב"ץ, שם סי' קמז; שו"ת חתם סופר, חו"מ סי' קסד; ברכי יוסף יו"ד סי' רנה; באר שבע, הוריות י ע"א, ועוד.

וכן אמרו בפרק יש נוחלין (בבא בתרא קי ע"א) לעולם יעבוד אדם עבודה שהיא זרה לו ואל יצטרך לבריות – כל זה מדרכי החסידות ולפי הדורות, אבל אם אתה רואה שהחכם יזדלזל בפני עם הארץ מפני מלאכתו כי יחשבו כמוהו כמוהם ולא יהיו דבריו נשמעים, מדרכי החסידות הוא שיקבע כל עתים שאפשר לו לתורה ויתפרנס מהם דרך כבודו וכבוד תורה, ואין בדבר משום חשש בעולם.

ג. מלגות לימודים, משכורת מהקהילה

הרמב"ם והחולקים עליו עסקו בשאלה: באיזה אופן יהיה יותר חילול השם, כשתלמיד חכם לא יעבוד ויהיה תלוי בטוב לבו ובנדבתו של הציבור, או כשתלמיד חכם לא יעבוד ויהיה תלוי בטוב לבו ובנדבתו של הארים. התשב"ץ חכם יעבוד ויתפרנס כמו כל אדם אחר, ולא יזדקק להסתמך על אחרים. התשב"ץ (שם), כתב שהדבר משתנה בהתאם לדורות, ובכך אפשר פתח לדיון ולהתבוננות בכל דור ובכל תקופה.

כיום מקובל מאוד שתלמידים/סטודנטים מקבלים מלגות, מענקים ותמיכות מגופים שונים על מנת לממן שכר לימוד, מחקר ופיתוח, ואף דמי מחייה. מקורות המימון באים ממשרדי ממשלה, מתרומות של אנשים ומשפחות מהארץ ומהעולם, מקרנות הנצחה, מירושות, ועוד. הציבור הרחב איננו רואה במלגות ובתרומות הללו חילול השם, או בעיה כלשהי, ומכיוון שכך אין היגיון שסטודנטים הלומדים באוניברסיטאות יקבלו מלגות ומענקים, ואילו לומדי תורה לא יקבלו. לא רק זאת. אותם נדבנים התורמים למסגרות תורניות, רצונם הוא לסייע ללומדי התורה להמשיך וללמוד עוד. אין מדובר על מצב לפיו, התורמים עושים זאת בעל כרחם ושלא לרצונם. לומדי התורה, האברכים, גם אינם נאלצים להסתובב ולחזר על הפתחים, ולהתבזות על מנת להשיג כספים. מלאכה זו נעשית על ידי מי שנשלח מטעם הישיבה או המוסד, להשיג תרומות.

גם באשר לרב קהילה. יש לראות את התשלום המשולם לו, כתמורה וכשכר על עבודתו עם הקהילה. פסיקת הלכה, שיעורים, שיחות אישיות, טיפול בנוער, וכד'. לו יהיה עליו להתפרנס מעבודה אחרת, הוא לא יוכל להשקיע בקהילתו. ישנם מקומות, בעיקר בחו"ל, שמשכורתו של רב הקהילה משולמת לו על ידי הקהל,

18. כך כתב גם הבית יוסף יו"ד סי' רמו; הרמ"א שם סעיף כא; המהרש"ל, ים של שלמה, חולין, פ"ג, ט; שו"ת חתם סופר, חו"מ סי' קסד; הרב שלום הדאיה בספרו שלום לעם, בו מספר פרקים העוסקים בחובת בני העיר לדאוג לפרנסת תלמידי חכמים. ראה עוד: הרב משה לוונטהל, שררה שהיא עבדות, עמ' 648-666.

והציפייה ממנו היא שישקיע את כל מרצו בקהילה ושלא יעסוק בשום עיסוק אחר, מלבד מה שקשור לקהילה.

במציאות זמננו בה לומדי התורה אינם מתבזים על מנת לקבל תמיכה מהקהל, וכן רבני הקהילות והערים מקבלים את משכורתם מהמדינה או מהקהל בצורה מסודרת, נראה שגם הרמב"ם לא יראה בזה התנהלות שיש בה חילול השם.

הן אמת שיש רבים המתמרמרים על הקצבות שנתיות שנותנת המדינה בכל שנה לישיבות ולמסגרות תורניות אחרות, ואין ספק שבמשך השנים מאז קום המדינה, העניקה המדינה באמצעות משרדיה השונים סכומי כסף נכבדים מאוד למוסדות הללו. אך נראה שטענתם נובעת מכך שאין הם רוצים שילמדו תורה כלל, או שהם מעוניינים שרק כמות מסוימת ומוגבלת של לומדי תורה תתמיד בלימודה ותיתמך על ידי הציבור.

אכן ברבות השנים גדל מאוד מספר התלמידים והאברכים, ואשרינו שזכינו לכך. אך משמעות הדבר היא שגדל גם מספר הנזקקים למלגה. ישנן מקומות בהם נוצרה חברה של לומדים המתרגלים להתפרנס מהצדקה ללא שום ניסיון להתפרנס בכוחות עצמם אף שיש בידיהם לעשות משהו בנידון, והנטל על קופת הציבור גדול מדי. מצות תלמוד תורה היא "ללמוד וללמד", והציפייה היא שלאחר לימוד ועמל של שנים, ואף של שנים רבות יותר מאשר באקדמיה, יצא האברך הלומד ללמד אחרים במסגרות שונות ומגוונות: חינוך, רבנות, דיינות וכד'. לא רק זאת, יש הלומדים שנים רבות בכולל או בישיבה, ולא רואים ברכה בעמלם במובן זה שאינם מסוגלים כלל לצאת וללמד, או לעסוק בעיסוק תורני אחר. למימון לומדים שכאלה מסוגלים כלל לצאת וללמד, או לעסוק בעיסוק תורני אחר. למימון לומדים שכאלה מגבלות וקריטריונים, מי מבין לומדי התורה רשאי להתפרנס מהצדקה: האמנם מוטל על הציבור לפרנס גם את מי שלא רואה ברכה בלימוד התורה שלו, או את מי שב"ה רואה ברכה בעמל תורתו, אך מסוגל לצאת ולעבוד מעט אפילו רק כדי מזונותיו (=שכר השווה לגובה המלגה).

הרצון להרבות לימוד תורה ולהגדיל את מספר לומדי התורה, אל לו להביא לידי מצב, שהפרנסה מהצדקה הופכת להיות "מקצוע", וייתכן שלנקודה זו יסכימו הכול, גם המתנגדים לשיטת הרמב"ם. בשלב בו אדם לומד ומתגדל בתורה, יש מקום לכך שיתפרנס מהצדקה, אבל אין הדבר הולם כדרך חיים, ובוודאי אם הוא איננו רואה ברכה בלימוד התורה.